

УДК 94(47+477):323.2:355.40"1983/1984"
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4003>

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У КДБ УРСР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр. XX ст.

Олександра НЕСП'ЯК

Національний музей-меморіал жертв
окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”
вул. Ірини Калинець, 1, Львів, 79009, Україна
e-mail: oli.chura@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-5888-3075

Запропонована наукова стаття з'ясовує кількість, змістову суть та характерні ознаки авторських та анонімних повідомлень громадян СРСР в органи державної безпеки та їх судові наслідки. Фактографія дослідження сконструйована на основі опрацювання неопублікованих матеріалів Комітету державної безпеки УРСР, що поступали у його розпорядження у першій половині 80-х рр. XX ст. – часи відомі як малодосліджений та короточасний “андроповський” період. Як відомо, він передував запровадженню “перебудови”, що стала останнім етапом закономірного розпаду Радянського Союзу.

Ключові слова: СРСР, КДБ УРСР, криза, повідомлення, листи, скарги, судові справи.

Загальновідомо, що на зламі 80-х рр. XX ст. Радянський Союз вичерпує свій потенціал чим спричиняє необхідність спочатку економічних перетворень, а згодом реформи його політичної системи. У цьому контексті слід зауважити, що спроби реформування СРСР були характерними усім фазисам його існування. Починаючи від намірів ініціатора держави Володимира Леніна увести нову економічну політику у 1920-х рр., через лібералізацію Микити Хрущова та косигінську реформу 1960-х рр., до “перебудови” другої половини 1980-х рр. Ці “новації” були зумовлені нежиттєздатністю авторитарної держави збудованої на фундаменті планової економіки, яку очолювала правляча російська КПРС. На тлі багатонаціональної країни вона системно придушувала національні та релігійні вимоги упокорених народів, чим врешті решт поставила себе за рамки закону.

Однією із спроб зупинити сповзання країни у соціально-економічну, а відтак – політичну кризу, були намагання нового керівника держави Юрія Андропова зробити це у силовий спосіб. Як відомо, після закінчення епохи “застою” надзвичайний пленум зібраний 12 листопада 1982 р., обрав його генеральним секретарем ЦК КПРС. За спиною у цього найбільш інформованого партократа був п'ятнадцятилітній стаж роботи на посаді голови КДБ, методи якого він закономірно переніс у систему вищого управління СРСР. Тому одним із інструментів наведення порядку стало розширення повноважень силових структур за допомогою яких він сподівався вивести Радянський Союз за рамки загрози його розпаду. Про таку перспективу Юрія Андропова неодноразово

попереджали відомі ліберально міркуючі науковці країни. Серед них виокремлювались Георгій Арбатов, Олександр Бовін, Федір Бурлацький, Георгій Шахназаров, Наїль Біккенін та Олег Богомолів. Робоча група, яку від ЦК очолювали Михайло Горбачов та Микола Рижков, напрацювала антикризову програму й доповіла Юрію Андропову про плачевний стан соціально-економічного становища країни, закликавши до негайного реформування. Однак, новий генеральний секретар вирішив піти добре відомим йому шляхом ручного управління, опираючись на засоби силової дії. У такому контексті посилення зазнавала робота органів державної безпеки, у тому числі й з офіційними та анонімними повідомленнями громадян, що надходили у апарат КДБ усіх рівнів.

Фрагментарні дослідження кореспонденції силових структур СРСР вже були об'єктами вивчення українських та закордонних істориків. Наприклад, Григорій Касьянов аналізував її на тлі виникнення та розвитку антирадянського правозахисного руху у 60–80-х роках ХХ ст. Дослідник виокремлював етапи повторних засуджень дисидентів, особливістю яких було винесення додаткових вироків опозиціонерам, що вже перебували у засланні¹. Реакцію КДБ щодо запровадження політики “перебудови” вивчала Віта Лісова. Вона дійшла до висновку, що на її початковому етапі рецепція силовиків була розрізною та несистемною². Становлення та особливості функціонування радянських спецорганів та їхні відносини із партійною номенклатурою вивчав Іван Загородній³. У збірнику документів Валерія Марченка “Творчість і життя” було зібрано свідчення щодо правозахисної діяльності дисидента та документи радянського судочинства почерпнуті із архівів КДБ УРСР⁴. Особливості керівного стилю Володимира Щербицького та його стосунки із силовиками андроповського періоду фрагментарно вивчали Юрій Шаповал та Олександр Якубець⁵. Колізії “холодної війни” ілюстрували Христофор Андрєв і Олег Гордієвський. Вони зазначали, що перша половина 1980-х рр. була особливо небезпечним періодом напруженості внаслідок безроздільного панування в СРСР силових структур на чолі із КДБ⁶. Обставини приходу до влади Юрія Андропова студіював Абдурахман Авторханов. Автор наголошував, що ключовим джерелом “застійних” явищ була партійно-поліцейська система уособленням якої був генеральний секретар ЦК КПРС⁷.

---

¹ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. (Київ: Либідь, 1995), 224.

² Віта Лісова, “Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки”, з *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, № 55, (2021): 73–103.

³ Іван Загородній, *Трагічний шлях ВНК-КДБ / ВЧК-КГБ*. (Вінниця: Консоль, 2014–2015), 199.

⁴ Валерій Марченко. *Творчість і життя*. упорядн. Ніна Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. (Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001), 536.

⁵ Олександр Якубець, Юрій Шаповал, *Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу*. (Київ: Критика, 2021), 512.

⁶ Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992), 776.

Однак, вказані науковці лише сегментарно торкалися проблеми ролі та місця кореспонденції КДБ у його впливах як на суспільство, так і на політичне керівництво СРСР. Тому детальне вивчення листів та скарг громадян СРСР та справ пов'язаних із ними у роки андроповських нововведень ще залишається поза увагою українських науковців. Відтак, метою вказаної наукової розвідки є з'ясування кількості, інформаційної суті й судових наслідків громадських повідомлень, а головне – їх рецепції органами державної безпеки. Джерельною базою дослідження слугують неопубліковані документи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Сформувавшись як особистість у силових структурах, Юрій Андропов розпочав новачі, повністю покладаючись на них. Під час червеневого пленуму ЦК КПРС 1983 р. новий генеральний секретар запевняв, що у розпорядженні ЦК був широкий арсенал засобів впливу та виховання. А головними противниками поступального розвитку країни, на його погляд, були формалізм, шаблон, слабкість, а подекуди – і лінь думки. Тому продиктована життям вимога зміцнення дисципліни великою мірою передбачала новий підхід до виховної роботи в трудових колективах⁸. Він стверджував, що детальне виконання рішень XXVI з'їзду партії та втілення завдань соціально-економічної програми одинадцятої п'ятирічки значно розширювали можливості використання потенціалу трудових колективів в інтересах суспільства⁹.

Утім, зазначений “новий підхід” розпочався із кадрових перестановок та судових справ. Вони були настільки широкими, що у західній пресі поширювались заголовки на зразок “кінець дніпропетровського клану”¹⁰. Посаду, партійний квиток і врешті життя втратив міністр внутрішніх справ СРСР Микола Щолоков. За ним послідували перший секретар ЦК Узбекистану Шараф Рашидов й заступник голови КДБ СРСР Семен Цвігун. Згодом розпочались чисельні судові справи у центрі й регіонах країни. Вони охоплювали широкий діапазон, починаючи від протиправної діяльності доньки Леоніда Брежнєва і до справи директора московського гастроному № 1 Юрія Соколова. Країну потрясали незаконні рейди правоохоронних органів, що були скеровані на перевірку присутності громадян на робочих місцях у робочий час. Часто вони набирали вигляду “полювання” у громадських місцях загальної присутності: кав'ярнях, перукарнях, кінотеатрах, магазинах, музеях тощо.

Посаду голови союзного КДБ спочатку зайняв очільник КДБ УРСР Віталій Федорчук, а згодом – перший заступник голови КДБ СРСР та багатолітній

---

⁷ Абдурахман Авторханов, *Дела и дни Кремля: от Андропова к Горбачёву*. (Paris Ymca-Press, 1986), 347.

⁸ Там само, 95.

⁹ РАТАУ, “Пленум ЦК Компартії України”, *Молодий Комунар*. 30 червня (1983):1.

¹⁰ Олександр Якубець, Юрій Шаповал, *Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу*. (Київ: Критика, 2021), 223.

соротник Юрія Андропова – Віктор Чебриков. Він мав репутацію скрупульозного, а тому ефективного адміністратора, який надавав роботі із документами вирішального значення¹¹. А Віталій Федорчук очолив міністерство внутрішніх справ СРСР. Було звільнено з посади міністра торгівлі СРСР Олександра Струєва, який очолював це відомство з 1965 р. Його замінив перший заступник голови ради міністрів УРСР Григорій Ващенко. Позбувся посади Володимир Ошко, якого звільнили із поста першого секретаря Дніпропетровського міського комітету КПРС-КПУ, який він очолював із 1976 р. Очільником КДБ УРСР став колишній перший заступник Віталія Федорчука – Степан Муха, що зайняв вказану посаду з червня 1982 р.

Керовані Юрієм Андроповим вони започаткували більш уважне ставлення до повідомлень штатних та позаштатних інформаторів КДБ, а особливо – до авторських й анонімних листів та скарг пересічних громадян, яким у брежнєвські часи не завжди приділялось достатньої уваги.

З цього приводу слід зауважити, що робота з листами й скаргами громадян здійснювалась згідно указу президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. “Про порядок розгляду і вирішення пропозицій, заяв і скарг громадян”. Їй на зміну прийшла постанова від 28 квітня 1976 р. “Про подальше удосконалення роботи з листами громадян у зв’язку із рішеннями XXV з’їзду КПРС”. Тут було прийнято рішення про поглиблення перевірок та виконання рішень про організацію та перегляд письмових чи усних звернень громадян. Обов’язки осіб, які здійснювали контроль, уточнювала постанова ЦК КПРС від 6 березня 1979 р. “Про подальше поліпшення прийомів громадян в партійних, радянських та інших організаціях”.

Листи та усні повідомлення інвалідів і учасників радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. та їх сімей, ветеранів праці, багатодітних матерів, повідомлення про факти порушення соціалістичної законності, державної та трудової дисципліни, зловживання високопосадовців мали розглядатись першочергово згідно до постанови президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1980 р. “Про порядок розгляду пропозицій, заяв громадян”¹².

Відтак, усі державні органи були зобов’язані реєструвати, розглядати й реагувати у встановлені терміни на пропозиції та скарги громадян. Їхній розгляд гарантувався конституцією СРСР у відповідних республіканських чи союзних інституціях. У випадках, передбачених законом, скарги могли бути передані до суду. Якщо скарга торкалась рішення загальних зборів колгоспних, кооперативних та інших організацій, то її переадресовували у виконавчий чи розпорядчий орган відповідної ради, не пізніше ніж 5 днів після реєстрації. Заборонялося надсилати скарги тим органам чи службовим особам дії яких

---

¹¹ Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992), 589.

¹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1135, арк. 206.

оскаржувались. Керівники установ і організацій були зобов'язані здійснювати прийом громадян у встановлений час та вживати заходів для з'ясування змісту запиту та забезпечення своєчасного вирішення проблеми.

Заяви і скарги мали вирішуватись в термін одного місяця з дня надходження, а повідомлення які потребували негайного вирішення – не пізніше 15 днів. Якщо заява подавалась від військовослужбовців або членів їх родини, то вона мала бути вирішена упродовж 15 днів від дня знаходження. У місцевих органах – упродовж 7 днів. Пропозиції які надходили до редакцій газет, телебачення, радіо мали бути вирішені за вказаними термінами.

Згідно із вимогами прийом громадян повинен був проводитись у спеціальних приміщеннях з необхідними довідковими матеріалами й підшивками газет та журналів. Під час прийому повинна бути створена атмосфера доброзичливості і поваги до відвідувачів. Для забезпечення швидкого постачання інформації прийом здійснювався у зручний для відвідувача час. Якщо було призначено відповідальну особу, прийом здійснювався цілодобово.

Але робота з громадськими повідомленнями в органи КДБ регламентувалась іншою законодавчою базою. Вона здійснювалась відповідно до вимог інструкції затвердженої наказом КДБ СРСР № 0360 від 4 липня 1975 р. Згідно до неї, “робота з листами та прийомом громадян в органах КДБ СРСР була зняряддям партії і держави щодо вдосконалення механізму управління народним господарством та перевіркою виконання їх рішень”¹³.

Інформацію щодо відвідувачів, а також прийнятих і розглянутих у КДБ УРСР листів, заяв, скарг громадян та рапортів співробітників щомісячно надсилали у підрозділи центрального управління. Компрометуючі дані зберігались в окремій картотеці з метою подальшого використання та аналізу аналогічних документів. Після подання листи та заяви надходили в підрозділи КДБ відповідно до тематики звернень. Там вони отримували реєстраційний номер в спеціальному журналі, їхній основний зміст повідомлявся керівництву. Після цього під розписку видавався виконавцям. Авторам звернень повідомлялась назва підрозділу КДБ, який розслідував їхній запит.

Контроль за виконанням інструкцій про розгляд та вирішення пропозицій, заяв, скарг громадян в органах КДБ здійснювало інспекторське управління та секретаріат КДБ СРСР. За своїм становищем ці підрозділи в системі КДБ були наділені розширеними правами контролю, кураторства і надання допомоги оперативним та іншим службам. Інспекторами були працівники із досвідом оперативної роботи, яких згодом призначали на керівні посади¹⁴.

КДБ встановив вимоги до оперативників, які працювали над розглядом скарг. Така особа повинна була добре знати законодавство, що регламентувало роботу

¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1135, арк. 206.

¹⁴ Іван Загородній, *Трагічний шлях ВНК-КДБ / ВЧК-КГБ*. (Вінниця: Консоль, 2014–2015), 199.

з прийому громадян та їх звернень. Співробітник мав ознайомитись з результатами попередніх перевірок, звернувши увагу на допущені помилки і неточності та зауваження. При потребі він мав право самостійно дізнатись в оперативних, кадрових, фінансових та інших підрозділах КДБ необхідну додаткову інформацію щодо розгляду авторських листів та анонімних звернень.

Приготування до перевірки листів закінчувалось нарадою інструкторів, на якій обговорювались завдання, проводились консультації щодо практичної організації роботи. Із групи осіб які перевіряли призначався керівник, що організував перевірку та був відповідальним за її результати. Далі інспекторська комісія діяла у рамках визначеного перебігу дій. Керівнику організації повідомлялось про цілі перевірки. Після цього розпочинався огляд документації. Особи, які відповідали за реєстрацію листів на підприємстві та представники партійного комітету, під час бесіди доповідали про систему надходження та організацію процесу приймання звернень, звітування перед керівництвом, забезпечення режиму секретності, порядок зберігання листів.

Серед недоліків, які найчастіше знаходили при перевірці роботи із листами в державних органах, інспекторські комісії виявляли факти, коли скарги реєструвались із дозволу директора підприємства, партійні комісії проявляли мало ініціативи у ході перевірки звернень. Інспекторські комісії наголошували на пасивності керівництва, яке не хотіло брати на особистий контроль звернення громадян, байдужість щодо перевірки та вирішення питань, порушених в зверненнях, перенесення термінів, повільне надходження листів до виконавця, слаба аналітична робота із зверненнями.

У доповідній записці інспекції КДБ УРСР щодо результатів роботи з листами громадян повідомлялось, що 1983 р. надійшло 15 550 листів, у 1984 р. – 15 407 листів. На особистих прийомах було вислухано у 1983 р. 10 307 відвідувачів, у 1984 р. – 10 481 відвідувачів¹⁵. Цікаво, що 77 % звернень відповідали профілю роботи КДБ.

Аналіз цих звернень показав зменшення кількості повідомлень сигнального характеру з 2 103 листів у 1983 р. до 1942 листів у 1984 р. Серед них числились інформації про поступки, що містили ознаки зради батьківщини. У 1983 р. таких заяв було 613, у 1984 р. – 522. У більшості випадків це були повідомлення про осіб, які підозрювались у співпраці із нацистською окупаційною владою у роки Другої світової війни.

Натомість збільшилась кількість звернень про зв'язки громадян із іноземцями: від 81 листа у 1983 р. до 102 листів у 1984 р. Хоча і незначно, але побільшала чисельність повідомлень про загрози терористичних актів, диверсій та шкідництва: 41 повідомлення у 1983 р. та 42 повідомлення у 1984 р. Збільшилась кількість сигналів щодо офіційного звернення громадян до міжнародних представництв та організацій: від 51 листа у 1983 р. до 61 листа у

---

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп.9, спр. 1136, арк. 166.

1984 р. Також йшлося про організацію або активну участь в групових діях, які порушували громадських порядок: 19 листів у 1983 р., 23 листа у 1984 р. Знизилась кількість повідомлень про наміри виїхати громадян закордон: від 105 листів у 1983 р. до 93 листів у 1984 р. та щодо поширення забороненої літератури й самвидаву: від 475 листів у 1983 р. до 440 листів у 1984 р. Документи свідчили про зменшення кількості повідомлень щодо розголошення державної таємниці та порушення режиму секретності. Їх кількість поменшала від 189 заяв у 1983 р. до 183 заяв у 1984 р.¹⁶

Незначно скоротилась кількість повідомлень про поведінку громадян СРСР закордоном: від 58 листів у 1983 р. до 57 листів у 1984 р. Зменшилась кількість інформації щодо проявів націоналістичного характеру серед жителів УРСР: 472 листи у 1983 р. та 414 листів у 1984 р.¹⁷, а також кількість звернень в органи КДБ УРСР від службовців та пенсіонерів і членів їх сімей з проханням надати медичне або санітарно-курортне забезпечення: у 1983 р. – 2 101 лист, у 1984 р. – 1 954 листи¹⁸. Значно збільшилась кількість прохань про надання статусу учасника Другої світової війни: 180 листів у 1983 р. та 411 листів у 1984 р. Очевидно такий ріст був пов'язаний із прийняттями постанови ЦК КПРС від 31 травня 1984 р. “Про 40-річчя перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні”, що передбачала пільги для учасників бойових дій.

Зменшилась кількість скарг на зловживання із сторони керівного складу органів КДБ: 89 звернень у 1983 р. та 80 листів у 1984 р. Разом із тим на 13 % збільшилась кількість заяв про недостойну поведінку співробітників КДБ: 155 листів у 1983 р. та 179 листів у 1984 р. Авторами таких скарг були 23 дружини співробітників, 77 – інших, 169 звернень – анонімні. Про більшість із них було повідомлено голові КДБ УРСР та його заступникам. Після перевірки виявилось, що 27 % скарг підтвердились повністю, 62 % – частково, 12 % – не підтвердились¹⁹. Зменшилась кількість заяв про зловживання службовим становищем співробітників КДБ: 3 звернення у 1983 р. й 2 у 1984 р.²⁰

Збільшилась кількість скарг на дії співробітників МВС: 222 звернення у 1983 р., 281 у 1984 р., працівників органів суду і прокуратури: 156 звернень у 1983 р. 159 – у 1984 р.²¹. Скоротилась кількість заяв про зловживання службовим становищем та бюрократизм керівних працівників: 779 звернень у 1983 р., 700 – у 1984 р. та кількість заяв про господарські недоліки: 106 звернень у 1983 р., 110 звернень у 1984 р.²² Із 3 685 листів, розгляд яких не перебував у компетенції КДБ, 584 було скеровано в радянські органи, 1 069 – в органи прокуратури, 737 –

¹⁶ Віта Лісова, “Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки”, з *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, № 55 (2021): 73–103.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп.9, спр. 1136, арк. 166.

¹⁸ Там само, арк. 167.

¹⁹ Там само, арк. 166.

²⁰ Там само, арк. 169.

²¹ Там само, арк. 169.

в МВС, 570 – інші державні інституції. Цікаво, що 765 звернень мали вигаданий зміст²³.

Прийом громадян УКДБ областей УРСР здійснювався згідно з постановою президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. Кількість прийнятих громадян у 1983 р. становила 10 307 осіб, у 1984 р. – 10 481 особу. Щодо пенсійного забезпечення у 1983 р. звернулося 575 осіб, у 1984 р. – 499 осіб, щодо медичного обслуговування – 719 осіб і 779 осіб, щодо житлових питань – 181 особа й 161 особа, щодо отримання пільг – 106 осіб й 160 осіб. Приблизно на одному рівні збереглися кількість звернень щодо прийому на роботу в органи КДБ: у 1983 р. таких було 2 352 особи, у 1984 р. – 2 463 особи²⁴.

Якщо детальніше, то найхарактернішим було повідомлення на зразок інформації начальника управління КДБ УРСР у Кримській області генерал-майора Валерія Видоменка, скерованого заступнику голови КДБ Української РСР генерал-майору Василю Євтушенку. У ньому йшлося про оперативний “сигнал” місцевого інформатора про те, що із Самарканда до села Добре Сімферопольського району нелегально прибула сім’я кримських татар Нарімана Бекірова у складі його дружини – росіянки Алли та синів Ленура, Ремзі, Марлена та Ельзуха. Після прибуття вони незаконно придбали у місцевого жителя Івана Пилипенка будинок за 20 тис. крб. за адресою вулиця Центральна, 85. Останній без виписки виїхав на постійне місце проживання до сина в місто Марганець Дніпропетровській області Української РСР.

За проживання без прописки 12 серпня 1983 р. сім’я Бекірових вже була притягнута до адміністративної відповідальності. Тоді Сімферопольський виконкомом прийняв рішення № 459 про депортацію їх за межі області на основі порушення “Положення про паспортний режим СРСР”. На основі повторного рішення виконкому Сімферопольської районної ради народних депутатів № 529 від 26 жовтня 1984 р., 16 листопада 1984 р., сім’я Бекірових була насильно депортована за межі Кримської області.

У документі повідомлялось, що працівники міліції не порушили законності при проведенні депортації. Але зазначалось, що Наріман Бекіров в категоричній формі відмовився покидати дім і протидіяв співробітникам міліції та намагався утриматись руками за лавку. У результаті він отримав травму сухожилля лівого ліктьового суглобу, що не завадило утримувати його в розподільнику УВС. Дружині Бекірова вдалось втекти. Згодом її знайшли, провели профілактичну бесіду й відправили до місця виселення²⁵.

Не поодиноким був й наступний випадок. Йшлося про письмове повідомлення інформатора щодо нелегального передання закордон пакету документів від

---

²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1136, арк. 169.

²³ Там само, арк. 169.

²⁴ Там само, арк. 170.

²⁵ Там само, арк. 152.

політв'язня Валерія Марченка, адресованого відомій діячці української діаспори у Німеччині Галині Горбач. Пакет складався із статті Марченка “Там у київських печерах”, де дисидент на прикладах життя ченців Києво-Печерської та Успенської лавр доводив, що вершин творчості можливо досягти лише в умовах свободи. Поряд із статтею у пакеті містились офіційні документи міністерства освіти УРСР з грифом “для службового користування”. Йшлося про рішення від 29 червня 1983 р. “Про додаткові міри по покращенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР”. У коментарях Валерій Марченко називав їх новим валуєвським указом, а міністерство освіти – найбільш шовіністичним державним закладом радянської України²⁶.

Надіслані документи потрапили до Української головної визвольної ради у Йью-Йорку, яка 31 серпня 1983 р. ініціювала публікацію “Наступ новітньої валуєвщини на українську мову”, опублікованої у газеті “Свобода” (США). Тому 21 жовтня 1983 р. КДБ заарештувало Валерія Марченка вдруге, інкримінуючи йому порушення статті 62, частини 2, КК УРСР “Антирадянська агітація і пропаганда”. У судовому розгляді фігурувала справа його діда – ректора Львівського університету Михайла Марченка. За схожою ж статтею він був незаконно засуджений та відбував покарання в системі ГУТАБ у 1941–1944 рр.

Як з'ясувалося згодом, анонім із США надіслав фотокопії матеріалів Валерія Марченка на адресу міністерства освіти СРСР. У грудні 1983 р. пакет із цими фотокопіями був затриманий у міжнародному відділі Київського залізничного поштового відділення і після огляду митників переданий у КДБ УРСР. Як наслідок, 14 березня 1984 р. судова колегія в кримінальних справа Київського міського суду, не встановивши яким чином автору вдалось надіслати лист закордон, винесла вирок Валерію Марченку: 10 років позбавлення волі із засланням на 5 років. З огляду на другу судимість його було визнано особливо небезпечним рецидивістом²⁷.

Показовою була справа генерал-лейтенанта КДБ Миколи Ковальчука, який перебував на службі в органах державної безпеки від 1919 до 1954 рр. Коли у 1953 р. воєнна прокуратура розслідувала справу Лаврентія Берії, Миколу Ковальчука було позбавлено посади, військового звання та відповідної пенсії. Слідство встановило, що у 1937–1938 рр., займаючи посаду заступника начальника оперативного відділу прикордонної та внутрішньої охорони, а потім – начальника 4 відділу НКВС Грузинської РСР, Микола Ковальчук входив в особливу слідчу групу під керівництвом заступника народного комісара внутрішніх справ ГРСР Богдана Кобулова. Було доведено, що Ковальчук брав участь в незаконних арештах громадян, на допитах застосовував фізичне

²⁶ *Марченко Валерій Творчість і життя*. упорядн. Ніна Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. (Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001), 370.

²⁷ *Георгій Касьянов, Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. (Київ: Либідь 1995), 174.

насилля, займався фальсифікацією слідчих справ. Відповідно до завдань Лаврентія Берії він вимагав у арештованих давати покази проти Серго Орджонікідзе та був особисто причетним до страт партійних і комсомольських працівників Грузинської РСР.

Окрім того слідство з'ясувало, що у 1946–1949 рр. Микола Ковальчук, займаючи посаду уповноваженого МДБ СРСР в Німеччині, не прийняв достатніх мір щодо оперативного використання захоплених німецьких документів, за що у лютому 1952 р. йому було оголошено догану. З 1949 р. до 1952 р. він займав посаду міністра держбезпеки Української РСР, з котрої був звільнений за невиконання рішень ЦК КПРС про ліквідацію націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях і провали в агентурній роботі²⁸. Тому 26 липня 1954 р. за наказом № 417 його було звільнено із органів державної безпеки. Згідно із постановою Ради Міністрів СРСР № 2349-118сс від 23 листопада 1954 р. його було позбавлено військового звання генерал-лейтенанта й призначено звичайне пенсійне забезпечення.

Впродовж 1959–1982 рр. Микола Ковальчук неодноразово звертався в ЦК КПРС, президію Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України і КДБ СРСР й УРСР з проханням про відновлення військового звання та збільшення пенсії. У 1982 р., враховуючи участь в бойових діях Другої світової війни, похилий вік та поганий стан здоров'я, йому було підвищено пенсію від 90 крб. до 120 крб. на місяць. Але у проханні щодо поновлення військового звання – відмовлено²⁹.

Отже, в роки керівництва генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова у 1982–1984 рр., робота органів КДБ СРСР й УРСР з агентурними та офіційними повідомленнями громадян країни зазнала значного пожвавлення. Кількісні об'єми таких інформацій зростали, а їх змістове навантаження та наслідкові судові справи розподілялись наступним чином. Найбільшу увагу працівників союзних та республіканських органів державної безпеки викликали повідомлення про політичну діяльність жителів СРСР, що виходила за рамки радянської ідеології. Головним чином мета такої роботи фокусувалась на боротьбі із правозахисним рухом та особами, які виражали дисидентські погляди. На другому місці знаходилися справи, які торкалися реабілітації колишніх співробітників силових структур та інших державних і військових інституцій країни і запити щодо відновлення належних їм привілеїв. Замикали “трійку лідерів” різноманітні листи та скарги широкого адміністративного діапазону. Від повідомлень про посадові зловживання та сигналів щодо негідної поведінки керівних осіб до прохань про працевлаштування, вирішення “квартирного питання”, покращення умов проживання, лікування, відпочинку тощо.

---

²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1136, арк. 149.

²⁹ Там само, арк. 150.

PECULIARITIES OF PUBLIC DENUNCIATIONS IN SOVIET KGB IN THE FIRST HALF OF THE 1980s

Oleksandra NESPIAK

National Memorial Museum of Victims of Occupation Regimes

“Prison on Lontskyi”

1, Iryny Kalynets 1, Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: oli.chura@i.ua

ORCID ID: 0000-0002-5888-3075

The following scholarly exposition aims to comprehensively elucidate and provide a thorough examination of the numerical abundance, multifarious content, and unique defining characteristics that are intrinsic to both the reports authored by individuals and the anonymized submissions forwarded by the citizens of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) to the state security authorities.

Moreover, it seeks to delve into the intricate web of legal consequences that invariably followed such submissions. This empirical exploration is underpinned by a meticulous factographic approach, which is grounded in the scrupulous analysis and systematic processing of hitherto undisclosed and highly consequential archival materials originating from the State Security Committee (KGB) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. These archival materials came into the possession of this academic undertaking during the inaugural half of the 1980s, a temporal epoch, herein referred to as the “Andropov” era, which is distinguished by its relatively uncharted and ephemeral nature. This “Andropov” era stands as a critical precursor to the advent of the “perebydova” era, which constitutes the ultimate and culminating phase in the intricate and protracted narrative of the Soviet Union’s organic disintegration.

Keywords: Union of Soviet Socialist Republics (USSR), State Security Committee of the Ukrainian SSR, KGB, crisis, submissions, correspondences, grievances, legal proceedings, disintegration, Andropov era, perebudova era, denunciations.

REFERENCES

- Avtorkhanov, Abdurakhman. *Dela y dny Kremliia: ot Andropova k Horbachovu*. Paris Ymca-Press, 1986. (in russian)
- Christopher, Andrew, Gordievsky, Oleg, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992. (in English)
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 9, spr. 1135, ark. 206. (in russian)
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 9, spr. 1136, ark. 166. (in russian)
- Kasianov, Heophii. *Hezgodny: ykpainska intelihentsiia v pysi opopy 1960–80-x rokov*. Kyiv: Lybid 1995. (in Ukrainian)
- Lisova, Vita. “Realizatsiia pryntsypu hlasnosti u diialnosti Komitetu derzhbezpeky (1985–1987)”. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, No 55,(2021): 73–103. (in Ukrainian)
- Radiotelegrafne ahentstvo Ukrainy. Plenum TsK Kompartii Ukrainy. *Molodyi Komunar*. 30 chervnia (1983): 1. (in russian)
- Valery Marchenko. *Tvorchist i zhyttia*. uporiadn. Nina Smuzhanytsia-Marchenko. Kyiv: Sfera, Dukh i Litera, 2001. (in Ukrainian)
- Yakubets, Oleksandr. Shapoval, Yurii. *Sluzhytel zalezhnosti: Volodymyr Shcherbytskyi za obstavyn chasu*. Kyiv: Krytyka, 2021. (in Ukrainian)
- Zahorodnii, Ivan. *Trahichnyi shliakh VNK-KDB/VChK-KHB*. Vinnytsia: Konsol, 2014–2015. (in Ukrainian)